

A jelentésváltozás és a jelöletlenné válás

BEVEZETÉS

Az összetett szavak létrejöttében többféle tényezőnek van szerepe. Ezek közül a két legfontosabb a jelentésváltozás, valamint a nyelvtani viszony jelöletlenné válása.

Az összetétellel válás egyik és legfőbb oka az, hogy két szó kapcsolatának a jelentése több vagy más mint a tagok jelentésének az összege. Ezt a minőségi változást jelöljük az egybeírással. A *drága kő* szó szerkezet azt jelenti, hogy egy kő nagyon sok pénzbe kerül, a *drágakő* azonban egy kőfajta. A *három szög* három darab szöveget jelöl, ellenben a *háromszög* egy síkidom. A *tűzről pattant* jelentése ugyancsak eltér a *tűzrőlpattant* összetételétől, az előbbi lehet egy szikra, az utóbbi egy asszony. Nyilvánvaló, hogy aki *rúgkapál*, az nem rúg és kapál, ahogy a *már-már* sem egyszerűen kapcsolatos viszonyt jelez a két megismételt elem között, hanem 'majdnem' jelentésben használatos.

Az alárendelő szókapcsolatok körében a jelentésváltozáson kívül oka lehet az összetétellel válásnak a nyelvtani viszony jelöletlensége is. Bizonyos alárendelő szerkezetekben a szavak közötti viszonyt ugyanis elsősorban ragokkal és/vagy jelekkel fejezzük ki. Ha a szavak efféle viszonyában a ragot és/vagy jelet nem tesszük ki, a szókapcsolat jelöletlenné válik. Jelölt szerkezetek a magyarban: a tárgyas (*műtétet végez*), a határozós (*műtöbe megy*), a birtokos jelzős (*a műtétnek a sikere*).

A jelöletlenné vált szó szerkezetek nem tévesztendőek össze az eleve jelöletlen szókapcsolatokkal, amelyekben a szavak viszonyának kifejezéséhez rag és/vagy jel nem szükséges, sőt ezekkel nem is lehetséges. Értelemszerűen az ilyen szó szerkezetek jelöletlenné nem válhatnak, hiszen eleve azok. Ezek az alanyos (*az orvos műtötte* [beteg]), a minőségjelzős (*kiváló orvos, nő orvos*) és a mennyiségjelzős (*kevés orvos*) szerkezetek (vö. 348–352. oldal).

A következőkben azokról az összetételekről lesz szó, amelyek létrejöttében mind a jelentésváltozásnak, mind pedig a jelöletlenné válásnak szerepe van.

A BIRTOKOS VISZONY

A birtokos jelzős szerkezet (a birtokos viszony vagy birtokos szerkezet) a birtoklást és ennek fajtáit fejezi ki. Két részből áll: birtok + birtokos. A birtokos jelzős szókapcsolatot a kettős jelöltség jellemzi, kétféle toldaléka van: a birtokos *-nak, -nek* ragot kap – ezt gyakran nem tesszük ki –, a birtokszóhoz jelet illesztünk, amelyet számban, személyben egyeztetünk, ez a birtokos személyjel (*-a, -e, -ja, -je* stb.). A birtokos jelzős összetett szavak írásmódja alapvetően nagyon egyszerű, mégis sokszor hibásan írjuk őket.

ÍRÁSMÓDSZABÁLYOK

- Ha a ragot és a birtokos személyjelet is kitesszük, a szerkezetet különírjuk (*a sejtnek a magja*).
- Ha a rag elmarad, de a birtokos személyjel szerepel, a szerkezetet szintén különírjuk (*a sejt magja*).
- Ha sem a rag, sem a birtokos személyjel nincs jelen, a szerkezetet egybeírjuk a szótagszámlálás szabályai szerint (*sejtmag, nyiroksejt-meghatározás, petefészkek-eltávolítás*).

Másként fogalmazva: a jelentésváltozás nélküli ragos-jeles birtokos jelzős kapcsolatokat általában különírjuk, a toldalék nélküliek viszont szóösszetételek.

JELENTÉSVÁLTOZÁS

Két szó kapcsolatának jelentése több vagy más, mint a tagok jelentésének összege.

JELÖLETLENNÉ VÁLÁS

A szókapcsolatok viszonyát kifejező ragok és/vagy jelek elmaradása.

PÉLDÁK**Jelölt birtokos szerkezetek**

a sejtek sokasodása (sejteknek a sokasodása)
a sejtek gyarapodása (sejteknek a gyarapodása)
az ellenanyagok együttese (az ellenanyagoknak az együttese)
a nyálkahártya sejtszövetjei (a nyálkahártyának a sejtszövetjei)
a nyálkahártya nyirokszövege (a nyálkahártyának a nyirokszövege)
a fehérje egysége (a fehérjének az egysége)
az A-vitamin hiánya (az A-vitaminnak a hiánya)
a plazminogén aktivátora (plazminogénnek az aktivátora)

Jelöletlenné vált formák (szóösszetételek)

sejtsokasodás
sejtgyarapodás
ellenanyag-együttes
nyálkahártyasejtek
nyálkahártya-nyirokszövet
fehérjeegység
A-vitamin-hiány
plazminogénaktivátor

Ettől az írásmódtól való eltérést a jelentésváltozás miatti vagy a hagyományos írásmód szerinti birtokos jelzős szóösszetételek jelentik. Jelölt birtokos viszonyt kifejező szóösszetételekben mindig a birtokos személyjel marad meg (*barátfüle* [tésztaféle]; *istenmilya* [villám]; *tojásfehérje* [hagyomány szerinti összetétel: a különírt forma ugyanazt fejezi ki]).

A TÁRGYAS VISZONY

A tárgyias viszonyt a magyarban a *-t* raggal jelöljük. A jelölt tárgyias viszony többnyire szó szerkezet, ezért különírjuk.

PÉLDÁK

| tárgy + ige/igenév (*vért vesz, vért vevő, vért véve; anatómiát téveszt, anatómiát tévesztve; érsérülést szenvedett* [beteg])

Jelölt tárgyias szóösszetétel kivételesen a jelentésváltozás miatt – hagyomány alapján nem – keletkezik (*nagyothallás, nagyothalló, nagyotmondás, semmittevő, idejétmúlt*).

JELÖLETLEN TÁRGYAS VISZONY

Ha a tárgyias viszony jelöletlen – a tárgy *-t* ragja elmarad –, tárgyias szóösszetétel keletkezik.

PÉLDÁK

| *orvostovábbképző (orvost továbbképző); kárvallott (kárt vallott); véralvadásgátló (véralvadást gátló); szintézisgátló (szintézis gátló); antigént bemutató sejtek, de: antigénbemutató sejtek; trombocitaaggregációt gátló, de: trombocitaaggregáció-gátló; acetilkolin gátló, acetilkolin gátló; folliculust stimuláló hormon, de: folliculusstimuláló hormon*

Megjegyzés: A jelöletlen tárgyias összetett szavak utótagja jellegzetesen igenév (*fogamzásgátló* – folyamatos melléknévi igenév –, *világlátott* – befejezett melléknévi igenév –, *szájtátva* – határozói igenév). Ezek *-ás, -és, -ság, -ség* képzővel főnévvé alakulhatnak (*fogamzásgátlás, szintézisgátlás, világlátottság*).

A HATÁROZÓS VISZONY

A határozós viszonyt alapvetően a határozóragokkal fejezzük ki, a főnéven és a melléknéven kötelező jelleggel. Kifejezőeszköz lehet továbbá a névutó, valamint a főnévi vagy határozói igenév és a határozószó; ez utóbbi esetekben a viszony jelölésére további szóelemekre nincsen szükség.

A határozós szó szerkezetből összetett szó a jelentésváltozás és a jelöletlenné válás miatt is gyakran keletkezik, sőt ebben a csoportban sok kivételes, azaz hagyományos írásmódú összetett szót is találunk.

a) A raggal ellátott határozói bővítményt alapvetően különírjuk.

PÉLDÁK

- *a szülőágyon fekszik* (helyhatározó)
- *lassan lábadozik* (módhatározó)
- *zavartan nézett* (állapothatározó)
- *tízszer szóltam* (számhatározó)
- *mindenkinél ezt a kezelést alkalmaztuk* (körülményhatározó)

Hasonlóan: *gyorsan ható gyógyszer; hasába vérző beteg; a bőrben terjedő gyulladás*.

A HATÁROZÓI SZÓ SZERKEZET

A határozó a cselekvés, a történet és a létezés stb. különféle körülményeit megjelölő mondatrész – többnyire egyetlen szó. Mindig viszonyítást fejez ki valamilyen másik szóval szó szerkezet formájában. Ez az ún. határozói szó szerkezet két részből áll: a határozóból (bővítmény) és az alaptagból, amely az a szó, amellyel a határozó nyelvtani viszonyt hoz létre.

A határozói viszony kifejezhető:

- (alapvetően) határozóragokkal
- névutóval
- igenevekkel
- határozószavakkal

Jelölt határozós szerkezetből szóösszetétel részben jelentésváltozás (*tökkelütött* – buta; *semmirekellő* – haszontalan), részben a kialakult írásgyakorlat miatt keletkezik; az utóbbiak sokszor állandósult szókapcsolatból. Hagyomány alapján határozós összetétel rendszerint igei alaptagú szerkezet *-ás/-és, -tal/-tel, -ó/-ő* képzős változatából alakul ki.

PÉLDÁK	<ul style="list-style-type: none"> • <i>világra hoz/jön: világrahozatal/világrajövetel</i> • <i>közélre lát: közellátás/közellátás (myopia)</i> • <i>tovább képez: továbbképzés (orvostovábbképzés), továbbképző intézet</i> • <i>örökbe fogad: örökbefogadás (főnév); örökbe fogadó házaspár, de: örökbefogadók</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>testre szabott: testreszabás</i> • <i>távolba lát: távolbalátó/távolbalátás</i> • <i>ágyba vizel: ágybavizelés (enuresis)</i> • <i>fejben tart: fejbentartás</i>
---------------	--	--

b) A névutóval jelölt határozói bővítményeket is különírjuk. A névutóval kifejezett határozós szerkezetekből összetett szó nem jön létre.

PÉLDÁK	<ul style="list-style-type: none"> • <i>a betegágy mellett állt (helyhatározó)</i> • <i>ötünk részére volt hely (részeshatározó)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>az idősebbek között több a beteg (körülményhatározó)</i> • <i>ezek mellett helyezkedett el a daganat (helyhatározó)</i>
---------------	--	---

Ha *-i* képző járul a névutós szerkezetekhez, ún. névutó-mellékneves szerkezetek keletkeznek, amelyeket szintén különírunk. A névutó-mellékneves szerkezetek mondattanilag nem határozók, hanem jelzők.

PÉLDÁK	<ul style="list-style-type: none"> • <i>a méh melletti kötőszövet (parametrium)</i> • <i>idő előtti burokrepedés</i> • <i>a csípőér melletti nyirokcsomó</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>a beavatkozás előtti vizsgálatok</i> • <i>a végbél körüli idegek</i> • <i>a vizsgáltak közötti kormegoszlás</i>
---------------	---	--

Az *-i* képzővel ellátott névutós szerkezeteket névutó-mellékneves szerkezeteknek nevezzük, s különírjuk.

Megjegyzés: A névutó-mellékneves szerkezetekből is keletkezhet jelentésváltozással összetett szó, ezek azonban ún. szóalaktani (morfológiai típusú) összetételek, például: *földalatti, tudatalatti, érzékfeletti, ibolyántúli*, hasonlóan a névutós szerkezetekből keletkezettekhez: *délelőtt, régóta, kétségkívül*.

c) Az igenevekkel és a határozószókkal kifejezett, eleve jelöletlen (rag nélküli) határozós szó szerkezetek szintén különírjuk (*köhögve ébredezett, hanyatt fekszik, hirtelen dönteni*). Ezek a szerkezetek szóösszetétellel szinte kizárólag a jelentésváltozás miatt válnak, amely különösen a határozószókkal alkotott határozói viszonyoknál fordul elő (*ellenfél, bennfentes, egyedüllet*).

JELÖLETLENNÉ VÁLT HATÁROZÓS SZÓKAPCSOLATOK

Jelöletlenné ragos határozói szókapcsolat alakulhat, ha a kötelezően raggal jelölt határozó ragtalanná válik; belőlük szóösszetétel keletkezik.

PÉLDÁK	<ul style="list-style-type: none"> • <i>mélyhűtött (mélyen hűtött) petesejt</i> • <i>vérmentes (vértől mentes) műtét</i> • <i>daganatfajlagos (a daganatra fajlagos) epitópok</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>szénhidrátszegény (szénhidrátban szegény) étrend</i> • <i>fényérzékeny (fényre érzékeny, photosensitiv, photosensibilis)</i> • <i>HPV-fertőzött (HPV-vel [humán papillomavírussal] fertőzött)</i>
---------------	--	--

JELENTÉSTÖMÖRÍTŐ ÖSSZETÉTELEK

Azokat az alárendelő összetételeket, amelyek keletkezésében az elő- és az utótag közötti mondattani viszony bonyolult (mondatrészekre lehet visszavezetni, különféle alaktani átalakításokkal, további mondatrészek hozzáadásával alakulnak ki), jelentéstömörítő, jelentéssűrítő összetételeknek nevezzük. A jelentéstömörítés mindig két tag között jön létre, és jelöletlen kapcsolat. Ezek tehát viszonyítást kifejező, összetett szavak, amelyeknek tagjai egymással valamilyen bonyolultabb, az egyszerű kéttagú szókapcsolatból nem levezethető viszonyban vannak. Ide tartoznak a hasonlítás kifejező összetételek is.

PÉLDÁK	<ul style="list-style-type: none"> • <i>hurokkimetszés (hurokkal végzett kimetszés; a hurok az angol loop szó fordítása, elektromos vágóeszköz)</i> • <i>stresszinkontinencia (a stresszel összefüggő inkontinencia, vagyis ez nem birtokviszony, hiszen nem a stressz inkontinenciájáról van szó, hanem az általa okozott vizeletcsepégsről)</i> • <i>pikkelysömör (psoriasis; pikkelyes felrakódásokkal járó sömör, idült bőrbetegség)</i> • <i>tűzfal (tükörfordítás), célirányos (a cél elérésére irányuló tevékenység)</i> • <i>galambősz (olyan ősz, mint a galamb), hollófekete (olyan fekete, mint a holló)</i> • <i>bárányhimlő (varicella, a bárány himlőjéhez hasonló himlő), szamárköhögés (pertussis, a samár hangjához hasonló köhögéssel járó betegség), hajszálér (capillaris, a hajszálhoz hasonló vékony ér)</i>
---------------	--